

Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből*

A címben jelzett munka a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Interdiszciplináris Doktori Iskolája által kiadott Kutatási Füzetek 18. köteteként¹ látott napvilágot Bebesi György és Lengyel Gábor szerkesztésében. A könyv két nagy egységre tagolódik. Az első részben (21–169.) Bebesi György közölte saját írásait, meg amelyeket szerzőtársakkal együtt készített, míg a másodikban (171–310.) a körülötte kialakult kutatócsoport fiatal doktoranduszainak közleményei jelentek meg.

A Bebesi által önállóan jegyzett négy tanulmány szerves egységet alkot. Közülük kettő az eszmetörténeti-historiográfiai műfajba tartozik. Az egyikben a szerző az oroszországi szélső jobboldal eszméit rekonstruálja a 19–20. század fordulóján, a másikban a politikai konzervativizmussal és a szélsőjobbal foglalkozik a 20. század végi Oroszországban. Két további írása az orosz államfejlődés és a politikai struktúra problematikájára koncentrál a 18–20. században. Ennek a résznek és egyben az egész kötetnek leghosszabb tanulmánya *Az orosz birodalom története 1725–1801, Nagy Pétertől I. Pálig*, amely terjedelmi okok miatt csak rövidítve jelent meg 2007-ben egy OTKA-kutatás

* BEBESI György–LENGYEL Gábor (szerk.): *Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéből*. Pécs, 2013. Kutatási Füzetek 18. MOSZT 6. 331 p.

¹ Az Interdiszciplináris Doktori Iskola ágaként működik a Modern Oroszország és Szovjetunió Története (MSZOT) munkacsoport, s ennek termékei is a Kutatási Füzetekben jelennek meg.

eredményeit közlő, általam szerkesztett kötetben (*Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800. Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók?* Pécs, 2007). A tanulmány, a kötet koncepciójának megfelelően, ezúttal sokkal részletesebben szól az Orosz Birodalom 18. századi területi terjeszkedéséről a különböző irányokban. A hatalommegosztás *de facto* és *de iure* jelenlétére, illetve hiányára fókuszál, országos és helyi szinten, s emellett bemutatja a kormányzati infrastruktúra jellegét és szintjeit. Ily módon elősegíti, hogy a 18. századi, a péteri reformok utáni orosz államot elhelyezzük az európai tablón.

A jogi-intézményes hatalommegosztás lehetősége Oroszországban az 1905-ös forradalom idején fogalmazódott meg első ízben. Háttéréről és a kísérlet interpretációjáról *Az első orosz alkotmány születése és a cárizmus utolsó, „félparlamentáris” 10 éve, a júniusi monarchia* című tanulmányban olvashatunk. A szerző e folyamatot úgy helyezi esztörténeti kontextusba, hogy rekonstruálja a szélsőjobbos, az autokrácia változatlan fenntartását hirdető monarchista erők, az ún. feketeszázak nézeteit. Mint a szakirodalomból is tudjuk az 1906-os alapító törvény rendelkezései visszalépést jelentettek az 1905. október 17-i manifesztumhoz képest az autokrácia irányába, Bebesi ezt elismerve mégis úgy véli, hogy a létrejött négy állami дума szerepét nem szabad lebecsülni. Különösen fontos volt, írja, hogy a „III. Állami Duma kitöltötte teljes mandátumát, s közben fokozatos ellenőrzést nyert a hadsereg és a flotta fölött, illetve beleszólhatott a kormányzás ügyeibe”. A IV. Duma pedig „1917. március 2-án leváltotta a cárt és tehetetlen kormányát, kézbe vette a hatalom gyakorlását és önálló kormányt nevezett ki, végrehajtva ezzel a rendszer megdöntését, a *duma forradalmát*”. Más szavakkal: a „kényszerből létrehozott, korlátozott jogkörű testület valódi hatalmi tényezővé vált 1917-ben”, megdöntötte a cárizmust. A sors iróniája azonban, hogy „néhány hónapon belül maga is áldozatul esett az általa is indukált forradalmi folyamatnak”.

Az első rész nagyobb lélegzetű tanulmányban Bebesi Kolontári Attila társszerzővel együtt azt az Oroszország-képet elemzi, amely az 1990-es években Magyarországon használt

középiskolai tankönyvekben megjelent. Megvizsgálták mind az akkreditált, mind a bővebb ismereteket nyújtó alternatív tankönyveket. Konklúziójuk az, hogy a közölt ismeretek sokkal részletesebbek a 20. századra vonatkozóan, mint az előző korszakokra nézve, illetve hogy a különböző megközelítésekből megírt tankönyvek pontos és megbízható ismereteket közölnek, s „érzelmileg és erkölcsileg semmiféle negatív hangolást nem tartalmaznak” az orosz történelemről. Mindazonáltal a szerzők hangsúlyozzák: önmagában e könyvek történelemképe nem adhat biztos támpontot arra, milyen is (volt) a valós Oroszországgép, minthogy ezt a tanárok által közvetített magyarázat és a társadalmi közeg (közgondolkodás, média) is alakítja. A könyv első szerkezeti részét egy rövid, háromszerzős (Jemnitz János–Bebesi György–Lengyel Gábor) életrajz zárja Lev Boriszovics Kamenyevről.

A kötet második nagy szerkezeti egysége, az elsővel közel azonos terjedelemben, ugyancsak hat tanulmányból áll. Huszár Mihály írása nyitja meg, *Orosz forradalmárok – Szibériai politikai foglyok. Száműzetési gyakorlat a 19. század végi Oroszországban* című írásával. Forrásaként George Kennan korabeli amerikai újságíró két angol nyelvű könyvének 1905-ös magyar fordítása szolgált. Kennan, aki kitűnően beszélt oroszul, 1870–1871-ben járt Szibériában, és ott szerzett tapasztalatait adta közre először a *Century* magazinban, majd két könyvében, amelyeket a magyar mellett számos nyelvre lefordítottak. II. Miklós valószínűleg az élénk visszhang hatására 1900-ban eltörölte a Szibériába és a Kaukázuson túlra történő száműzetést, azt a büntetési formát, amelyet a 19. században az idő meghatározatlansága jellemezett. Ehhez a témához földrajzilag illeszkedik Szunomár Szabolcs tanulmánya, a *Cári Oroszország távol-keleti politikája a századfordulón* címmel: szakirodalmi áttekintést ad a kérdésről a magyar nyelvű művek alapján, s e problematikán belül a legnagyobb teret az orosz–japán háborúnak szenteli.

Más műfajt képvisel Kolontári Attilának, a történeti ruszisztika elismert fiatal művelőjének írása. Ebben a szerző levéltári alap kutatásainak eredményét teszi közzé, az orosz és a magyar történelem egy feltáratlan és igen érdekes érintkezési

pontját, nevezetesen a fehér orosz emigránsok magyar kapcsolatait vizsgálva. Közülük ugyanis számosan Magyarországon telepedtek le a Horthy-korszakban. A szerző jelen tanulmányában nem ezt az egész területet tekinti át, hanem néhány olyan politikai kalandor és szélhámos történetét villantja fel, akik ilyen vagy olyan módon hasznot szerettek volna húzni a magyar kapcsolatból. *(Szélhámosok, kalandorok, fantaszták. Adalékok a magyar-orosz fehéremigráns „együttműködés” történetéhez.)*

Bendarzsevszkij Anton *Kuropati* – *egy nemzet tömegsírja* című tanulmányában azt a folyamatot tárja elénk, amelynek során egy véletlen (néhány gyerek egyszerű várépítő játéka) és egy egyéni kezdeményezésből indult régészeti terepfeltárás találkozásaként 1988-ban fény derült Sztálin egyik gáztettére egy Minszk melletti, manapság Kuropatinak (jelentése: fehér vadvirágok) nevezett helyen. 1937–1941 között több tízezer (minimum 30 000) embert végeztek ki és temettek el ott tömegsírokba az NKVD emberei. A szörnyű felfedezés megmozgatta a belorusz társadalmat, amely az utcára vonulva kezdte követelni a kérdés kivizsgálását, s ezáltal Kuropati a kommunista rendszerrel szembeni fellépés szimbólumává vált. Előkerültek a belorusz nemzeti szimbólumok. A tömegsír felfedezésének és a gyilkosságok kivizsgálásának továbbgyűrűző hatását pedig jól mutatja, hogy az a régész alapította meg 1989-ben a Belorusz Népi Frontot, akinek érdeklődése és egyéni kutatása folytán az egész ügy kirobbant.

Bene Krisztián *Szovjet hadifogolytáborok a második világháborúban – francia szemmel* című tanulmánya francia levéltári források alapján igyekszik feltárni azoknak a francia állampolgároknak a sorsát, akik a keleti fronton a német hadseregben szolgáltak (akár önkéntesként, akár mert erőszakkal besorozták őket), és ennek kötelékében hadifogságba estek. E hadifoglyok, akiknek a számát 40 000–45 000-re teszik, a háború után ambivalens helyzetbe kerültek, „hiszen az ellenség egyenruhájában estek fogságba, de mégis egy baráti állam polgárai voltak”. Ez utóbbi tény ellenére a szovjet hatóságok semmiféle különleges bánásmódban nem részesítették őket, s közülük csak kb. 20 000-en térhettek élve haza.

Érdekes és örökzöld témát feszeget Dávid Ferenc *A magyar katonai titkosszolgálatok és a szovjet partnerszolgálatok kapcsolata 1945 és 1947 között* című írásában, amely primér forrásként visszaemlékezésekre épül. A szerző kijelenti: a rendelkezésekre álló adatok sporadikus volta miatt mindössze arra vállalkozhatott, hogy „információmorzsák alapján, körvonalalaiban” érzékeltesse a kapcsolatok hivatalos és nem hivatalos aspektusait.

Végül a kötet társszerkesztőjének, Lengyel Gábornak a tanulmánya zárja a sort, *Kényszerek és erkölcsök. A gorbacsovi „új gondolkodás” külpolitikai vonatkozásai* címmel. Lengyel két tényezőnek tulajdonítja az új irányvonal megjelenését. Az egyik az általa „objektív kényszernek” nevezett helyzet. Ezen azt érti, hogy Gorbacsov felismerte: az adott gazdasági és külpolitikai helyzet már nem teszi lehetővé, „hogy a Szovjetunió egyenrangú félként álljon szemben a Nyugattal, s alkossa a bipoláris világrend egyik pólusát”. A másik tényezőt a Gorbacsov és stábjá által képviselt új világnézet külpolitikai vonatkozásai adták. A gorbacsovi külpolitika ugyanis szakított a korábbi időszak két fő alaptézisével: a proletár internacionalizmussal, amely az antiimperialistának nevezett mozgalmak támogatását jelentette, és a békés egymás mellett élés doktrínájával, amely viszont a kapitalista országokkal való *status quo* fenntartását. Ehelyett az egyetemes emberi értékeket hangsúlyozta, egyúttal elvetette „a szovjetrendszer felsőbbrendűségéről és kizárólagosságáról” vallott meggyőződést, ami aztán magával vonta például a szabad választás elvének elfogadását.

A kötetet mindazoknak ajánljuk, akik az orosz–szovjet–posztszovjet történelem iránt érdeklődnek.

Sashalmi Endre